

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך לט, תשמ"ח

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

שולמית אליצור

הדבורה הקוראת שמע

בין שירי ר' שלמה אבן גבירול שליטו והדפיסו ביאליק
ורבניצקי, כללו המהדירים שיר קצר המתאר דבורה, בפנייה
אליה, וזה לשונו:

לְאַטֶּה דְּבָרֵי שִׁירָה דְּבוּרָה / אֲשֶׁר קָרַיִת שְׁמַע מִפִּי יִקְרָא
מִיַּחַד וּמֵאַרְכָּת בְּאַחַד / וּמִתְּזֹת בְּזִכָּר רָם וְנוֹרָא
אֲשֶׁר גָּתַן דְּבִשׁ תַּחַת לְשׁוֹנָהּ / וְשֵׁם לָהּ לְהַדִּיף אוֹיְבֶיהָ מְרָה
הֲלֵא אִם אֵת בְּעֵינֶיהָ קִטְנָהּ / כְּבוֹדָה אֵת וְלָהּ מְשַׁפֵּט בְּכוּרָה
חֲמֻדוֹת טָהְרוּ אוֹתָהּ וְאַיְנָהּ / כְּשֶׁרֶץ עוֹף אֲבָל צְפוּר טְהוּרָה
(ספר ששי, תל אביב תר"ץ, עמ' 17)

בעקבות מהדורת ביאליק ורבניצקי חזר השיר ונדפס בין
שירי רשב"ג באנתולוגיה של ח' שירמן, השירה העברית בספרד
ובפרובאנס (ירושלים ות"א 1956, עמ' 220), ובין שירי החול
לרבי שלמה אבן גבירול שבמהדורת ד' ירדן (ירושלים תשל"ה,
עמ' 342). ח' בראדי וח' שירמן במהדורתם לשירי החול של
שלמה אבן גבירול (ירושלים תשל"ה) כללו את השיר בין

השירים המסופקים. ייחוסו לרשב"ג נשען למעשה על עדותו של מעתיק כתב יד אחד (אדלר 2876), אשר הביא את השיר בין שירי רשב"ג, ואף הכריז בכותרת חד-משמעית, שמחבר השיר הקטן הזה הוא הוא מחבר השירים הסמוכים לו (ובהם אין ספק שלרשב"ג הם). נמצא הייחוס לרשב"ג יש לו על מה שיסמוך, אך יפה זהירותם של חכמים שלא לקבוע ודאות על פי עד אחד.

בפתיחת השיר המשורר מכריז שהדבורה 'קוראת שמע'; הוא ממשיך בעניין זה ומפרטו בבית השיר השני. אך מה עניין קריאת שמע אצל דבורה? בפירושם של שני בתים אלו נשתברו כמה קולמוסים, ועדיין לא יצאו הדברים מבוררים ומלובנים. ביאלק ורבניצקי הציעו לבתים את הביאור הבא:

קרית שמע – כל' זמזום הדבורה הבא בלי הפסק כאלו מעורר תמיד וקורא לבני אדם: שמע, שמע! והמשורר קורא לזה ע"ד הצחות "קרית שמע"... מיחדת וגו' – לפי שהיא מושכת ומארכת תמיד קול הברה אחת ז', כמי שמתזז את האות ז' ב"תזכרו", וכל זה הוא ע"ד הצחות.

ח' שירמן באנתולוגיה הנ"ל מפרש קצת אחרת את עניין קריאת שמע:

קרית שמע – ...המשורר מדמה את זמזום הדבורה לאמירת תפילה. ומארכת – כמו ר' עקיבא שעליו נאמר "היה מאריך ב'אחד' [של קריאת שמע] עד שיצאה נשמתו" (ברכות סא ע"ב). ומתזז – ומבליטה את הזי"ן

על פי ירושלמי, ברכות ב, ד: "צריך להתיז (זי"ן) למען תזכרו".

ד' ירדן מתייחס בפירושו רק אל הבית השני, וזה לשונו:

מיחדת – מכריזה שהאל הוא אחד. ומארכת באחד – ומאריכה בביטוי מלת "אחד" בפסוק "שמע ישראל יי אלהינו יי אחד". ומתזת בזכר רם ונורא – ומדגישה (בזמזומה הנשמע כאות ז מתמשכת) את האות ז במלת "תזכרו" בפסוק "למען תזכרו ועשיתם את כל מצוותי", שלא תשמע כמו "תשכרו", מלשון שכר.

הן ביאליק ורבניצקי והן שירמן בפירושיהם לשיר ניסו לראות בבית הראשון מטאפורה עצמאית לזמזום הדבורה הדומה לקריאת שמע (זמזום טורדני המעורר לשמיעה, או קול מלמול התפילה). דומה שאין צורך בדברים: המשורר פותח במטאפורה מפתיעה בבית הראשון, ומפרש אותה לפרטיה בבית השני.

אולם מה פירושו של הבית השני? בסוגר אין כל קושי: כל מפרשי השיר מסכימים שההתזה הקולנית של האות זי"ן בתיבת "תזכרו" שבפרשה שלישית של "שמע" מזכירה את זמזום הדבורה. אך בדלת נאמר שהדבורה "מקיימת" הלכה נוספת מהלכות קריאת שמע: היא "מארכת באחד". מה משמעה של הארכה זו ומה עניינה אצל זמזום הדבורה? דבר זה לא ביארו לנו החכמים שעסקו בשיר כלל. ירדן, שהיטיב להסביר את הקשר בין זמזום הדבורה לבין הזי"ן של "תזכרו", הסתפק כאן

בציון שהדבורה "מאריכה בביטוי מלת אחד" – אך לא פירש כיצד; ביאליק ורבניצקי התעלמו לחלוטין מן הדלת וראו בה מעין הקדמה סתמית לסוגר; ואילו שירמן הפליג והשווה את הדבורה לר' עקיבא (שוודאי איננו עניין לכאן), ושוב – בלא להסביר כיצד אותה הארכה ב"אחד" משמשת מטאפורה לדבורה ולזמזומה.

כדי להבין את הבית על בוריו יש לפנות אל המקורות ולבדוק כיצד מאריכים ב"אחד". בבבלי, ברכות יג ע"ב, ניתנה הוראה מפורשת בעניין זה:

תניא, סומכוס אומר: כל המאריך באחד מאריכין לו ימיו ושנותיו. אמר רב אחא בר יעקב: ובדלית.

ובכן, "הארכה באחד" היא הגייה ארוכה ומתמשכת של העיצור דל"ת שבסוף התיבה. הגייה כזאת איננה אפשרית כל זמן שהדל"ת נהגית כסותם; אך בצד הגייה מקובלת זו של הדל"ת קיימת בעברית, כידוע, הגייתה של דל"ת רפה כעיצור חוכך (d); על פי הגייה זו אכן ניתנת הדל"ת להארכה, ואין ספק, שההלכה הדורשת להאריך בדל"ת נוצרה מתוך מציאות שקיימה את הגיית הדל"ת הרפה כחוככת.

ומכאן יתפרש לנו היטב גם בית השיר: הדל"ת הרפה, החוככת, קרובה מאד בהגייתה אל הזי"ן; זמזום הדבורה ודאי יכול היה להזכיר למשורר בעל דמיון את הקהל המזמזם והמאריך ב"אחד" בעת קריאת שמע בבית הכנסת. מעתה מתברר, שהמשורר משתמש כאן בדלת ובסוגר בשתי מטאפורות

הדומות זו לזו במקורן (הלכות מהלכות קריאת שמע), ואף במשמעיהן הן יוצאות במדויק לאותו דבר עצמו: זמזומה של הדבורה, הנשמע כזי"ן או כדל"ת רפה, ארוכה ומתמשכת. הנוכל ללמוד משיר זה שבמקומו ובזמנו של המשורר (כלומר: בספרד במאה האחת-עשרה; הזמן והמקום סבירים ביותר גם אם אין השיר לרשב"ג) עדיין נשמרה ההגייה החוככת של הדל"ת הרפה? נראה שאין להיחפז בהסקת מסקנה זו. גם בקהילות שאיבדו את הגיית הדל"ת החוככת ועברו להגות את הדל"ת כסותמת בכל מקום, אם דגושה ואם רפה, היו מי ששמרו את ההגייה החוככת בפינה מיוחדת זו של תיבת "אחד" שבקריאת שמע – לצורך קיום הדין של ההארכה בדל"ת של "אחד". באופן דומה נשמרה הגייה זו במקום שחששו לשנות אותה מטעמים שבקדושה, כבהגיית שם אדנות באותיותיו. שיר זה אין בו אפוא עדות כללית לעניין הגיית הדל"ת הרפה בספרד, אך יש לציין שהגייה חוככת של עיצור מקביל – גימ"ל רפה – הייתה מוכרת וידועה ללא ספק בספרד בזמנו של רשב"ג, כמוכח משיר של ר' שמואל הנגיד. בשיר משחקי מלים התלויים בהגייה "עילגת", אחורית, של רי"ש, הנשמעת לו גימ"ל רפה¹.

1. ראה לעניין שיר זה דברי מ' זולאי, "העלמה המגממת" בשירת הנגיד, לשוננו לעם ד (תשי"ג), ב, עמ' 17 ואילך; ויש להדגיש שם שחילופי ג-ד תלויים בהכרח בהגיית הגימ"ל הרפה, החוככת. ג ערבית המתבטאת בגימ"ל עברית מופיעה בשירי הנגיד גם בתרגום שאילה, שבו הוא מכנה את הצבי, הנער היפה – ה' ג'אל הערבי – בשם "גוזל" (מהדורת ירדן, עמ' 301, סימן קעב, והשווה ד' פגיס, "חידוש ומסורת בשירת החול", ירושלים 1976, עמ' 69-70).